אשחר מנוקד התגלה בהר-עיבל

אבי שמידע, חוג כלנית, המחלקה לאבולוציה ואקולוגיה והמרכז לרציונליות,האוניברסיטה העברית בירושלים – avi.shmida@gmail.com
שוקי לוי, קרני שומרון, מדריך הר-עיבל והשומרון – Shooki.levin@gmail.com
צלם: א.שמידע ©
תצפית: 29.8.2020
פרסום: 3.9.2020

———————————-

תקציר: אשחר מנוקד ידוע מזה שנים כשיח קוצני הגדל רק בגליל ובכרמל ואינו יורד דרומה בשדרת ההר המרכזית. זהו שיח קוצני סבוך שגובהו 1-2.5 מ', הדומה מאוד לאשחר ארץ-ישראלי, אולם עליו שעירים ואינם נשירים בחורף. והנה בטיול בהר-עיבל התפלאנו לראות כי השיחים הקוצניים שחשבנו עד כה כי נמנים הם על המין אשחר ארץ-ישראלי הגדרתם הנכונה היא אשחר מנוקד. צמחיית השומרון התעשרה בעוד מין ארבורלי. על המשמעות הביוגיאוגרפית של המציאה ותפוצתו של האשחר המנוקד – בכתבה הבאה.

==========

בקיץ האחרון ערכנו שני טיולים למרומי הר-עיבל בשומרון ובקרנו ב"מזבח יהושע". התפעלנו מהנוף המרשים ומרחבי ארץ השומרון והתאמנו בידיעת הארץ של שמות הרכסים הבולטים מסביב; רוב הרכסים היו מיוערים במטליות חורש טבעי וחלקות יער אורן נטוע, אופייניים לאזור הים-תיכוני ו"ארץ המזרע" אשר השומרון הוא חלק ממנה. אך כיפת הר-עיבל בולטת בחוסר חורש ויער, במראה החשוף שלה. על הסיבות לחוסר חורש ים-תיכוני בהר-עיבל כבר נכתב (ראה זרטל 1999, רבינוביץ 1972, אורשן וחב. 1975) והדעות חלוקות עד היום האם "קרחת הר-עיבל" נובעת בראש וראשונה מסיבה סביבתית (מים, סלע, מינרלים) או מגורם אנתרופוגני תוצר פעילות האדם כגון, כריתה, רעיה וכדומה.

מימין: "מאהל ידידיה" בראש הר עיבל. צילום: א.ש. © במרכז: בית-גידולו של אשחר מנוקד; סלע גיר קשה בן תצורת בר-כוכבא מגיל אאוקן. הר גריזים , רובו בן תצורת תמרת מכוסה גיר בינוני-רך נצפה ממול, צלם:יאיר וינר©.
משמאל: נוף אופייני חשוף מחורש בראש הר-עיבל, נראים, צרורות אבני הגיר הקשה "אשר לא עלתה בהם יד הסתת" וטורי האבנים(לינמנטים) המאפיינים מדרונות רבים.
עצי חורש וספר בודדים של לבנה רפואי ואשחר מנוקד גדלים בגלי האבנים. על תצורת בר-כוכבא אין מעין לרפואה ומטעי הזייתים הבודדים עלובים למדי . צלם: יאיר וינר ©

במקום להתנצח מי משתי התיאוריות נכונה, יצאנו ב"עצת אדם זרטל" לשטח וחרשנו את פסגתו החשופה של הר-עיבל; מדרונות סלעיים מלאים בטורי אבני-גיר חשופות מתצורת בר-כוכבא. זוהי שכבה גיאולוגית של גיר קשה המתפצל ברובו לאבנים מלבנים טבעיות בגודל דומה לאבני בניין ובין האבנים קרקע אדומה טרה רוסה, אך מתברר כי היא יובשנית ואיננה אוחזת מים בקיץ (ראה פרוט – רבינוביץ 1972). סקרנו את הצומח באזור ורשמנו במיוחד את השיחים והעצים. אלה היו מועטים ביותר; הצלחנו למצוא שני עצי אלון מצוי בודדים ועשרות שיחים/עצים של לבנה ואשחר. הלבנה, יש רק מין אחד בישראל – לבנה רפואי ואת האשחר הגדרנו כאשחר ארץ-ישראלי; "הרי קרובו אשחר מנוקד לא ידוע בשומרון, בית-הגידול יובשני מאוד והשרב הקיצוני מנע מעמנו שיקול דעת מעמיק". אולם בסיור השני בהר-עיבל, התעכבנו ליד "אוהל ידידיה" הנמצא במרומי ההר **ו**בדקנו בזכוכית מגדלת את העלים. להפתעתנו החלק התחתון של העלה היה שעיר צפוף ולפיכך חדרה למוחנו הצלוי בטמפרטורה של 42 מעלות המחשבה: הרי לפנינו אשחר מנוקד ולא אשחר א"י. אמנם שפת העלה איננה נראית מופשלת לאחור אך העלים בפרוש שעירים ושעירות זאת איננה יורדת. במשך הסיור בדקנו עוד כמה שיחי אשחר וכולם היו בעלי שעירות דלה בחלק העליון של העלה ושעירות צפופה בחלק התחתון. כל האשחרים היו מאוד צפופים וקוצניים, גובהם היה בין 80-150 ס"מ והם גדלו בעיקר למרגלות סלעים ועל גלי אבנים או בשוליהם. מעניין כי לא מצאנו שיחי נקבה עם פירות וכנראה כל הפרטים שדגמנו היו זכרים, אשר העדות **לזוויגם** חלה באביב עת פריחתם.

אשחר מנוקד בהר עיבל. צילום: א.ש ©

_

על תפוצת אשחר מנוקד בישראל ובעולם

האשחר המנוקד גדל בעקר בצפון הארץ, באזורים גשומים ולחים. הוא שכיח למדי בגליל העליון ובכרמל ונדיר מאוד בעמק הירדן העליון. ישנו נתון ספרותי יחיד מהרי ירושלים ומאזור עמאן (=הבלקה) בעבר-הירדן אשר לא הצלחנו לאמתו (, Browicz 1994 Zohary 1972). מסתבר שהוא שיח שכיח למדי במרחב פטרה אשר בדרום ירדן (רווק ושמידע 2017). מאז שנות השמונים של המאה הקודמת אנו מחפשים אותו בהרי-יהודה ובשומרון אך עד כה העלנו חרס. והינה עלינו להר-עיבל ללמוד על "מזבח יהושע" ומשמעות "קללת הר-עיבל" ומצאנו מין חדש לאזור השומרון.

תפוצתו של אשחר מנוקד מצומצמת לארץ-ישראל, לבנון, סוריה ולאזור מצומצם ביותר בתורכיה, בחבל אדנה אשר מסביב למפרץ אסכנדרון (ראה מפה). ייתכן שהוא נמנה עם אלמנט ים-תיכוני קדום המותאם לאקלים מתון וימי, ויעידו על כך עליו ירוקי-העד. בעקבות מיכאל זהרי וופ.ה.דייויס קראנו לטיפוס תפוצה זה "אלמנט ביוגיאוגרפי אמני", על שם הרי אמנוס שבגבול סוריה-תורכיה. דוגמא נוספת ל"אלמנט אמני" הוא **האדר הסורי** שגם עץ זה ירוק-עד ותחום תפוצתו דומה לזה של האשחר המנוקד. בניגוד להכללה על הקבוצה האמנית הצפויה לגדול בעיקר בחלק הקוליני למרגלות ההרים האשחר המנוקד גדל בגליל מרום טופוגרפי של 50 מטר ועד פסגת הר-מירון ברום 1200 מטר. גם בהר-עיבל מצאנו אותו ברום 800-930 מטר ובמרגלות החרמון הוא גדל ברום 820 ועד 1150 מטר.

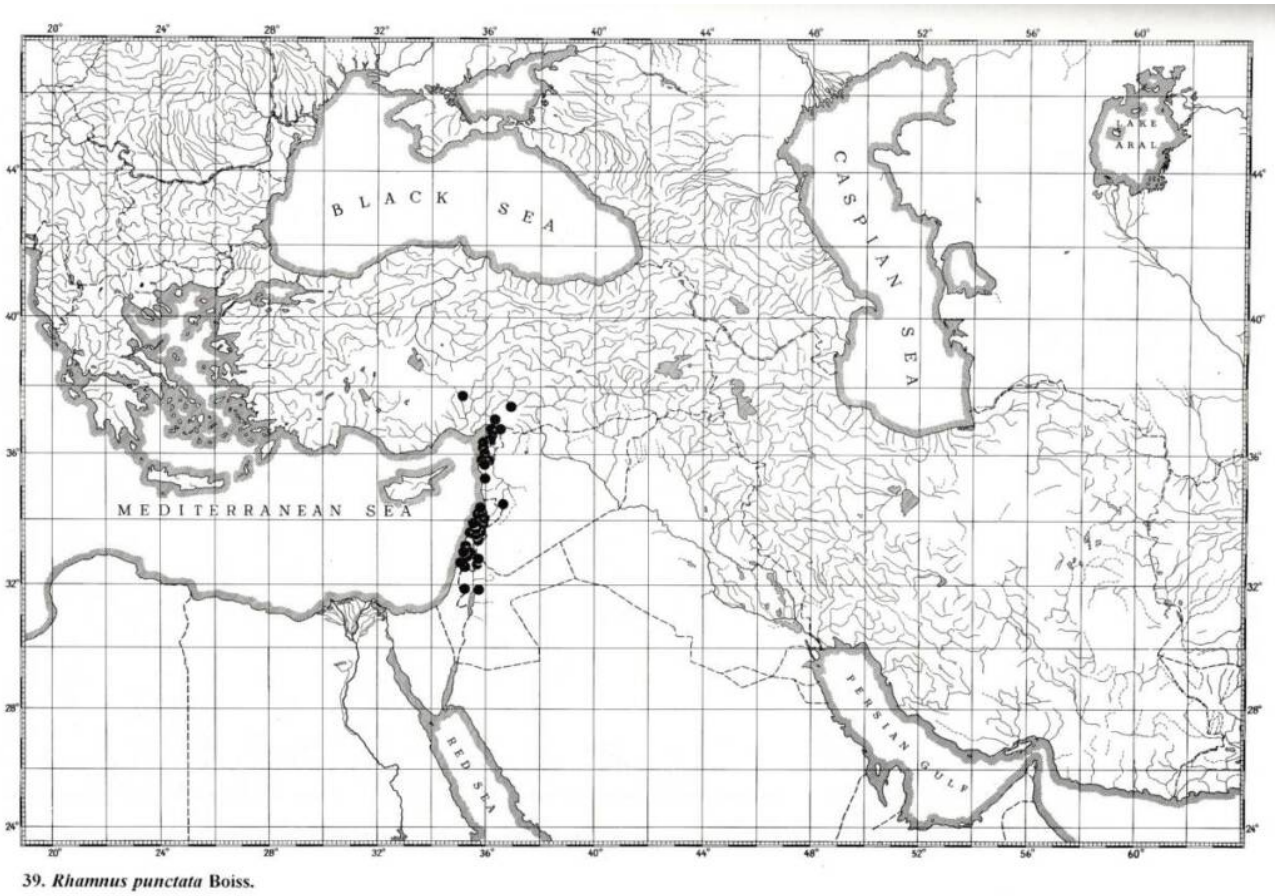

מפת הפוצת של אשחר מנוקד *Rhamnus punctata*. מקור: ברוויץ(Browicz 1994).

תאור המין והביולוגיה של אשחר מנוקד

האשחר המנוקד הוא שיח ירוק-עד קוצני וסבוך, שגובהו 1-3 מ'. השיח הוא דו-ביתי ועד כה לא נמצאו פרטים דו-מיניים. הענפים משחירים ומסתיימים בחוד דוקרני ובצעירותם הם שעירים. העלה קטן, אורכו 7-12 מ"מ, רוחבו 3-5 מ"מ, דמוי ביצה הפוכה. עוקץ העלה וצדו התחתון מכוסים בכסות שערות צפופות, ובכך נבדל מין זה משאר המינים בארץ. שפת העלה תמימה וגלולה לאחור. פני העלה מנוקדים בבלוטות שקופות. הפרח קטן, גודלו כ-4 ס"מ בלבד, צבעו ירקרק-קרם והוא מחומש איברים: 5 עלי גביע ו-5 עלי כותרת, 5 אבקנים בפרח הזכרי ועמוד עלי אחד בפרח הנקבי. הפרי דמוי ביצה הפוכה, בעל ציפה בשרנית, וגודלו כ-6 מ"מ. צבעו אדמדם-חום או שחרחר ועל פי רוב הוא מקווקו בפסים קצרים כהים.

האשחר המנוקד מלבלב באביב עם עלווה משנה שעברה; כשהקיץ שחון רוב העלים נושרים (בניגוד להגדרה הפורמלית של המין). פורח בחודשים מארס-אפריל, מיד לאחר הלבלוב. הפירות מבשילים בחודשי הסתיו.

שם הסוג בעברית הוא תרגום השם הערבי סוויד, שפירושו שחור, ובו מכנים הערבים מינים רבים של אשחר מקבוצת אשחר א"י. שם המין העברי הוא תרגום שמו הלטיני, והוא בא

לציין את תכונת העלה. במדבריות הנגב, סיני וירדן שמו הערבי היחיד של שני מיני האשחר, א.ארץ-ישראלי וא.מנוקד הוא סוואדי. יש מחוזות ב"ארץ המזרע" ששמו מוחלף עם השם של אלת-מסטיק "סריס, אך התפלאנו מאוד כי יש לו בספרות שם נוסף עג'רם. מעניין כי שם גבעת החרוט בצמוד לכפר זוותא בצד הדרום מזרחי של הר-עיבל קרוי "**גבל עג'רם**", כנראה על שמו של האשחר הגדל במדרון שם. גבל עגרם הוא הקצה המערבי של רכס הסכין העולה להר עיבל עד ל"מרפסת תצפית השבק על שכם (ראה במפת עמוד ענן).

על שמו המדעי של אשחר מנוקד

בספרות הסיסטמטית הבוטנית ישנה אי בהירות לגבי שמו המדעי של **האשחר המנוקד Rhamnus punctata Boiss.** בדקנו את תקפות השם המדעי באתרים סיסטמתיים החשובים ביותר: לעומת כל ספרי הפלורות האזוריות אתר "The Plant List" כותב כי "בעית השם המדעי לא נפתרה עדיין" ובאתר EU-Med באה לנו הפתעה; אשחר מנוקד נתון כשם נרדף של אשחר יווני אשר במין אשחר ליקיואידס:
Rhamnus lycioides subsp. graeca (Boiss. & Reut.) Tutin
כלומר על פי עיבוד של חוקר הבלקן החשוב TUTIN – אשחר מנוקד נכלל בקומפלקס של אשחר יווני אשר מעמדו "הונמך" כלרמת תת-מין של אשחר ארץ-ישראלי אשר זה נכלל כיום בתוך "אשחר ליקיואידס". התבלבלתם? גם אנחנו כמעט. נקעה נפשכם מ"אבן הזיזיפוס של הסיסטמטיקה? גם אנחנו, אך אי אפשר בלעדיה...לסכום נחליט מהטעם הפרגמטי שאנו משאירים את המעמד העצמאי של הטקסון "אשחר מנוקד" כמין נפרד ושונה בישראל לפחות, ושמו המדעי ישאר ***Rhamnus punctata* Boiss.** כמו שקבעו כל הפלורות של המזרח-התיכון (Boulos 1999, Davis 1965, Post 1932, Tome&Tome 2014, Zohary & Feinbrun 1965). נזכיר את ההדגשה בפלורה של תורכיה כי לדעתו של הבוטנאי שם "מין זה נבדל מכל שאר מיני האשחר בתורכיה בכך ששפת העלה שלו גלולה לאחור באופן אופייני Revolute.

לסכום, עלינו להדגיש כי מהבחינה האקולוגית-אבולוציונית מעמדו העצמאי של **האשחר המנוקד** איננו סלף פסוק. נכון כי בישראל לא מצאנו עד כי אוכלוסיית מעבר בין **אשחר מנוקד לאשחר ארץ-ישראלי** אך יתכן שבתורכיה או ביוון קיימות כאלה (לא בכדי מציין אתר הסיסטצטיקה החשוב EU-M כי מעמדו הטקסונומי עדיין בברור). פורמלי קיימות רק 3-2 תכונות מבדילות בין שני המינים: שעירות העלה במיוחד בחלק התחתון והיות הצמח ירוק עד בחורף (הצבענו לעיל כי ישנם שיחים אשר בחורף משירים את מירב עליהם..). תכונה שלישית אשר מודגשת בספרות המדעית מתבררת שלא תמיד עובדת וכל שכן חסרה בכל השיחים של אשחר מנוקד אשר בדקנו בהר עיבל: זוהי תכונת שפת העלה המופשלת כלפי מטה (ראה איור מהפלורה של תורכיה): אפילו גדול חוקרי הפלורה הארבורלית של

המזרח-התיכון , קזימיר ברוויץ(Browicz 1994), כותב על מין זה: " אשחר מנוקד נבדל היטב מכל יתר מיני האשחר במזרח-התיכון בכך ששפת העלה שלו גלולה לאחור". לפחות בהר-עיבל ומניסיוננו גם ברהי אדום רוב שיחי האשחר בעלי עלים חסרי שפה גלולה (ראה צילומים). מה נלמד מכך: נקרא היטב את הספרות המדעית אך נתרכז בלימוד הביולוגיה מתוך לימוד השדה; נבדוק את האוכלוסיות השונות ונלמד את השונות התוך והבין אוכלוסייתית – יש החושבים שגם אלה הן "נפלאות הבריאה".

ספרות:

רווק ש ושמידע 2017 (2000) אל קניוני מואב ואדום, הוצאת "טבע הדברים", , הרצליה, 275 עמ'.

אורשן ג שמידע א ונוי-מאיר ע 1975 סקר מרעה טבעי בשומרון המזרחי. חוברת המחלקה לבוטניקה, האוניברסיטה העברית ירושלים, 36 עמודים.

————————————————————

Boulos L 1999-2005 Flora of Egypt, 4 Vols. Al Hadara Publishing. Cairo.

Browicz K 1994 Chorology of trees and shrubs in South-West Asia and adjacent regions Vol.9 . Polish Academy of Sciences. Warszawa-Poznan

Davis PH 1965-1988 Flora of Turkey and the East Aegean Islands. Vols. 1-11. Edinburgh Univ. Press, Edinburgh

Post GE 1932-1933 Flora of Syria, Palestine and Sinai, 1883-1896; 2nd ed. By J.R. Dinsmore, 2 Vols. American Uni. Press, Bierut

Thomé G and Thomé H 2014 (2 ed.) Illustrated Flora of Lebanon. 610 pages, colour photos. P108. Conseil National de la Recherche Scientifique,Beirut, Lebanon

Zohary M and Feinbrun-Dothan N 1966-1986 Flora Palaestina. Parts 1-4. Israel Academy of Sciences, Jerusalem

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית"©

ציטוט: שמידע א ולוי ש 2020 אשחר מנוקד Rhamnus punctata – התגלה בהר-עיבל. חדשות בוטניות, כתב-עת "כלנית" מספר 7.

https://www.kalanit.org.il/rhamnus-punctata-09-2020

==========